

A hazai antiszegregációs tervek értékelése Amartya Sen képességszemlélete alapján*

Méreiné Berki Boglárka – Málóvics György – Juhász Judit

Bár a szegregáció nem új jelenség, mégis főleg az elmúlt években kerültek előtérbe az európai fejlesztési politikákban a szegregációval kapcsolatos problémák és azok kezelési lehetőségei. Ennek értelmében ma már az integrált településfejlesztési stratégiák kötelező elemei az antiszegregációs tervek, programok. E dokumentumok azok, amelyek a hazai városok fejlesztéspolitikai elképzeléseiben belül kifejezetten a szegénység és szegregáció elleni beavatkozásokkal foglalkoznak. Ezek vizsgálata éppen emiatt lehet tanulságos számunkra: tetten érhető bennük a tervezők és politikai döntéshozók szegénységgel, szegregációval kapcsolatos álláspontja és az általuk (legalább a tervek szintjén) lényegesnek tartott beavatkozási területek.

Kutatásunk során arra voltunk kíváncsiak, hogy a hazai megyei jogú városok antiszegregációs terveiben, programjaiban leírtak, amennyiben esetlegesen megvalósulnak, ténylegesen képesek-e közreműködni a probléma, azaz a szegénység és szegregáció jelenségének orvoslásában. Azaz, a tervek potenciális hatásosságára voltunk kíváncsiak.

Ennek megítéléséhez kvalitatív dokumentumelemzést alkalmaztunk, a 23 hazai megyei jogú város antiszegregációs tervének vonatkozásában. E terveket e városok a 2014-2020-as programozási periódusra vonatkozó integrált településfejlesztési stratégiájuk részeként alkották meg és fogadták el hivatalos tervdokumentumként. Az elemzést egy kutatócsoportunk által kidolgozott képességszemlélet-alapú szegénységkezelési szempontrendszer alapján végeztük el, melyben különböző szakterületek (közgazdaságtan, szociológia, pszichológia, gazdaságföldrajz) vonatkozó ismeretei kerültek rendszerezésre, illeszkedve a képességszemlélet megközelítéséhez. Ez alapján az antiszegregációs tervek vizsgálatához célzott és strukturált elemzési keretet állítottunk fel.

Következtetésünk, hogy a lényeges, a szegénységhez kapcsolódó okok és következmények mélyebb megértését elősegítő szemlélet és információk rendre hiányoznak a hazai megyei jogú városok antiszegregációs programjaiból, ami vélhetően komoly korlátként jelenhet meg a szegregáció és szegénység problémáinak kezelése kapcsán – amennyiben a tervekben foglaltak esetleg megvalósításra kerülnek.

Kulcsszavak: képességszemlélet, szegénység, szegregáció, antiszegregációs tervek

* Jelen tanulmány 2. fejezetében kifejtett elemzési keretet korábban megjelent a *Közgazdasági Szemle* folyóirat 62. évfolyamának 5. számában „Szegénység, képességek, lehetőségek. Szegénységkezelési szempontok Amartya Sen elméletének tükrében” cikk részeként (Juhász et al. 2015). Jelzett cikk szintén a kötet alapját képző OTKA K-109425 projekt keretében készült.

1. Bevezetés

A települési, lakóhelyi szegregáció nemcsak térbeli, hanem társadalmi elkülönülést is jelent (Ladányi 2005), és a szakirodalom mellett napjainkra a Városfejlesztési Kézikönyv (NFGM 2012) is elköteleződik amellett, hogy ez káros és nemkívánatos jelenség, ami együtt jár az életminőséget meghatározó feltételek romlásával. Az antiszegregáció így szorosan kapcsolódik a szegénységkezelés különféle területeihez. Mivel az antiszegregációs tervek/programok ma már kötelező részét képezik az Integrált Településfejlesztési/Városfejlesztési Stratégiáknak (ITS/IVS), a települési szintű szegénység- és szegregáció elleni fellépés napjainkra a települési fejlesztési tervezés részévé vált¹. Az IVS-ekben megjelenő antiszegregációs tervekben (programokban) tetten érhető lehet a tervezők viszonya a szegénység és szegregáció problémájához. E dokumentumokból kiderülhet, hogy az adott településen a tervek szintjén a döntéshozók mely területen és milyen módon tartják indokoltnak a vonatkozó beavatkozást, ideális esetben információhoz juthatunk az adott település szociálpolitikai szerkezetéről.

Az antiszegregációs programok értékelése meglehetősen bonyolult feladat. Az, hogy mely antiszegregációs beavatkozások tekinthetők sikeresnek, közel sem egyértelmű, annál is inkább, mivel adott tervezési ciklus (programozási periódus) során általában még nem mutatkoznak meg az elvárt eredmények – még akkor sem, ha a terveket végrehajtják. Az antiszegregációs és a szegénységellenes küzdelem idősíkjából fakadóan sok esetben csak évtizedek elteltével válik világossá, hogy az adott beavatkozás elérte-e a várt eredményt vagy nem.

Úgy gondoljuk, hogy az antiszegregációs tervek kritikai értékelése aktuális és indokolt. A 2014–2020-as programozási periódus fő hívószavaként a gazdasági hatékonyság és a fenntartható fejlődés mellett harmadikként a méltányosság kapott helyet (Európai Bizottság 2010). E célok figyelembevételével kijelenthető, hogy a fejlesztéspolitikában – beleértve ebbe a helyi gazdaságfejlesztést is – papíron egyre hangsúlyosabb szerepet töltenek be azok a stratégiai dokumentumok, amelyek a társadalom periferiáján élők helyzetével foglalkoznak.

Kutatásunk célja tehát nem más, mint értékelni a hazai megyei jogú városok antiszegregációs programjait, azok potenciális hatásosságát. Ezen értékeléséhez – kutatásunk tematikájának megfelelően Amartya Sen képességszemléletét hívtuk segítségül. A terveket egy, a kutatócsoportunk által kidolgozott *képesség-szemlélet-alapú szegénységkezelési szempontrendszer alapján végeztük el*, melyben különböző szakterületek (közgazdaságtan, szociológia, pszichológia, gazdaságföldrajz) vonatkozó ismereteit rendszereztük, illeszkedve a képességszemlélet megközelítéséhez.

¹ Az 1997. évi LXXVIII. tv. az „Integrált településfejlesztési stratégia” (ITS) kifejezést használja, de mind a tervek címeiben, mind a szakmai közbeszédben ezzel azonos értelemben használják az „Integrált városfejlesztési stratégia” (IVS) kifejezést.

Tanulmányunkat a fentieknek megfelelően elemzési keretünk rövid bemutatásával kezdjük (2. fejezet). Ezután bemutatjuk az elemzés módszertanát (3. fejezet), majd az eredményeket az elemzési keretünk egyes szempontjai mentén (4. fejezet). Tanulmányunkat következtetéseinkkel zárjuk.

2. Szegénység, mint a tényleges lehetőségek (képességek) hiánya

A képességszemlélet szerint az emberi fejlődés az emberek tényleges választási lehetőségeinek (képességeinek) bővülését jelenti. Azaz, amikor bővül az emberek szabadsága, hogy olyan életet éljenek, amelyet jó okkal értékesnek tartanak, és bővül a szabadságuk, hogy megválasszthassák, milyen életet akarnak élni (Sen 2003).

A képességszemlélet elválasztja az emberi fejlődés eszközeit a fejlődés céljaitól (Sen 1995), azaz nem arra helyezi a hangsúlyt, hogy az egyén milyen eszközökkel rendelkezik, hanem arra, hogy azokkal az eszközökkel mit tud kezdeni. Végző soron az emberi élet nem az eszközök birtoklásától lesz értékes, hanem attól, hogy az ember az eszközei segítségével mit tud megtenni és mivé tud válni.

Éppen ezért a szegénység e megközelítésben nem azonos a jövedelmi szegénységgel. Annál sokkal több: *a szegénység a képességek (tényleges lehetőségek) hiánya*. Más szavakkal: szegénynek lenni azt jelenti, hogy az egyénnek nincs lehetősége bizonyos számára értékes cselekvések vagy állapotok elérésére. Ezért a képességszemlélet a jövedelmet kizárólag az értékes tevékenységek elérését segítő *eszköznek* tartja (Sen 2003, Robeyns 2006), mely meglátással közelebb kerülhetünk ahhoz a gyakorlatban is jól ismert jelenség megértéséhez, mikor bizonyos javak, vagy eszközök pótlása nem éri el a várt eredményt a szegénység enyhítésében.

Így a képességszemléletre építő szegénységkezelés során a cél nem egyszerűen az, hogy eszközöket (pl. jövedelmet) biztosítsunk a nélkülözőknek, hanem elsődlegesen az, hogy bővítsük az általuk jó okkal értékesnek tartott választási lehetőségek halmazát (Sen 2003).

Számos érv szól amellett, hogy a szegénységgel kapcsolatos elemzésben a kutató, a jövedelem helyett az emberek által ténylegesen választható értékes cselekedetekre és állapotokra koncentráljon (Sen 2003). Egyrészt, a jövedelem képességekre tett hatása nem feltétlen. Vagyis a jövedelem, mint eszköz átváltása értékes tevékenységekké nem egyértelmű, hiszen ezt a folyamatot különböző átváltási tényezők befolyásolják. Például: ugyanaz a reáljövedelem a választható lehetőségek különböző halmazát jelenti egy egészséges és egy krónikus betegségben szenvedő embernek, mert az utóbbinak jövedelme egy – olykor jelentős – részét gyógyszerekre és kezelésekre kell költenie. Avagy ugyanaz a reáljövedelem „másra elegendő” egy

olyan országban, ahol ingyenes a felsőoktatás, mint egy olyanban, ahol fizetni kell érte. Tehát a jövedelmi szegénység nem mutatja meg a társadalmi előnyöktől való megfosztottság minden dimenzióját (Robeyns 2006).

Több empirikus kutatás is alátámasztotta, hogy bizonyos alapvető lehetőségek (például: hosszú egészséges élet, iskolázottság) esetében a jövedelem és az adott értékes állapot közötti kapcsolat nem lineáris (Például: Ruggeri Laderchi 1997, Alkire et al. 2008). Másrészt azt, hogy bizonyos értékes célokat nem tudunk elérni, nem csak a jövedelem hiánya befolyásolja. Például: hiába magas valakinek a reáljövedelme, ha nem áll rendelkezésre megfelelő orvosi ellátás, vagy éppen hiányos a mentőhálózat.

A képességekre (tényleges lehetőségekre) történő fókuszálás nem azt jelenti, hogy nem kell a jövedelmi helyzettel foglalkozni, hiszen a jövedelem egy fontos eszköz céljaink elérésében. Azt azonban igen, hogy a szegénység orvoslásában nem elegendő a reáljövedelem alapú elemzés és értékelés, mert az fontos információkat hagy rejtve.

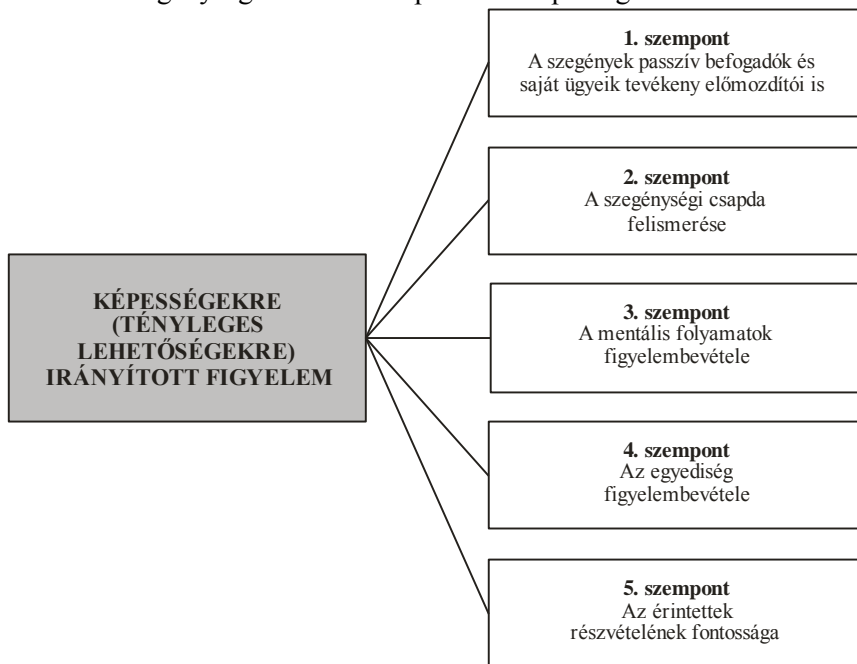
A képességszemléletben kiemelt szerepe van annak, hogy *az egyén a fejlődési folyamat aktív alakítója* lehessen, hogy tényleges lehetősége legyen saját ügyeinek tevékeny előmozdítására, arra, hogy megválassza, milyen életet akar élni (Sen 1995, Robeyns 2005). Ez tulajdonképpen az egyén egy speciális képessége (lehetősége), amelynek révén előmozdíthatja egyéb, számára értékes célok elérését². A képességszemlélet tehát aktív cselekvőként tekint az egyénre és nem a fejlesztés passzív befogadjaként.

A tanulmány alapjául szolgáló, már korábban említett, több tudományág és szakterület érveit magában foglaló elemzési keret adott alapot azon specifikus szempontok meghatározására, amelyek figyelembevételre a szakirodalom szerint elvárható a szegénységkezelési beavatkozásoktól, tervektől, és így a jelen elemzés tárgyát képező antiszegregációs programoktól is – legalábbis a képességszemlélet talaján állva (*1. ábra*).

A felvázolt szempontok együttesen a képességszemlélet fontos építőköveire (képességek, átváltás, céljaink elérésének aktív előmozdítása, nyílt társadalmi viták) reflektálnak. Az egyes szempontok egymással szorosan összefüggnek, és általában a képességszemlélet több építőkövével is kapcsolatban állnak. A szempontok a következők: (1) Saját ügyeim előmozdításának képessége, (2) Szegénységi csapda felismerése, (3) Mentális folyamatok figyelembe vétele, (4) Egyediség figyelembe vétele, (5) Érintettek részvétele.

² Bár Sen korai munkái gyakran elkülönítve tárgyalják a képesség (capability) fogalmát és saját céljaink előmozdítását (agency), a későbbi munkáiban egyértelművé teszi, hogy az utóbbi egy speciális „meta-képesség” (Crocker–Robeyns 2010).

1. ábra Szegénységkezelési szempontok a képességszemlélet tükrében

Forrás: Juhász et al. (2015, 549. o.)

(1) Az *első szempont* annak felismerése, hogy a szegények a fejlesztések passzív befogadói túl saját ügyeik tevékeny előmozdítói is. A képességszemlélet különös jelentőséget tulajdonít annak, hogy az emberek saját életük alakítói lehessenek, ezt a képességet (lehetőséget) a jóllét szerves részének tekinti (Sen 2003). Ennek megfelelően a szegénységkezelési beavatkozásoknak jelentős figyelmet célszerű fordítani a „képessé tételre” (empowerment), arra érdemes törekedni, hogy az érintettek sorsuk alakítójává váljanak, önállóan tudjanak boldogulni. Ugyanakkor ez a törekvés nem feltétlenül helyettesíti a nélkülözésben élők helyzetének olyan javítását, ami nem ruházza fel őket sorsuk alakításának képességével. Azaz, jó okunk lehet kenyeret adni az éhezőnek (nap mint nap) akkor is, ha nem tudjuk abban segíteni, hogy miként szerezhetné meg maga számára a betevő falatot. A mélyszegénység gyakran idézhet elő olyan szituációt, amely megköveteli az érintettek „passzív befogadóként” tekintő segítségnyújtást is. Ezzel együtt a képességszemléltre épített szegénységkezelés folytonosan igyekszik képessé tenni a szegényeket az aktív (agens) szerepre.

(2) A *második szempont* a szegénységi csapda felismerésére szólít fel. Ez szorosan összefügg az előző szempontban hangsúlyozott képessé tétellel. A sze-

gényesség kialakulásának és fennmaradásának számos oka, magyarázata lehet, a (1) mélyszegény közösségek szegénység következtében kialakuló sajátos (középosztálybelitől/többségi társadalométól) eltérő normarendszerétől kezdve a (2) mikroszintű (helyi) társadalmi-politikai-gazdasági és (3) makroszintű-strukturális politikai, társadalmi gazdasági erőkön át (4) azon politikai, társadalmi és gazdasági funkciókig, amelyek miatt a szegények hasznot hajtanak a többségi társadalomnak. Az egyes tényezők ráadásul kölcsönhatásban vannak egymással, melyek újabb és újabb nehezítő körülményeket generálnak. A legszegényebbek esetében tehát a szegénység mélyebb, hosszabb és többdimenziós jellegűt szegénységi csapdát eredményezve (Smith–Todaro 2012).

A szegénység enyhítését célzó programok sokszor nem érnek el azokhoz, akik már a szegénységi csapdába süllyedve kívülről jövő segítség nélkül nem tudnak felemelkedni (Smith–Todaro 2012). Ebből fakadóan az érintettek, illetve helyzetüknek esetleges „tehetetlenségének” elfogadása központi jelentőségű. E szempont tehát magában foglalja, hogy a szegénységkezelési programok motivációja az érintettek szegénységi csapdából való tartós kiemelése, a szegénység körkörös jellegét megtörő beavatkozások alkalmazása. Hétköznapi értelemben véve tehát nem olyan segítségnyújtásról van szó e szempont figyelembevételkor, melynél az érintettek helyzete, körülményei nem változnak – esetleg konzerválódnak egy minimális szinten. Így annak a célnak, hogy a csapda egyes elemei közötti visszacsatolások felbontását célozzuk meg, világosan kell megjelenítenie a beavatkozás tervezése és kivitelezése során is.

(3) A *harmadik szempont* a mentális folyamatok figyelembevételének fontosságára hívja fel a figyelmet – ez tulajdonképpen a szegénységi csapda egyik aspektusa, amelyik a szegénység mentális folyamatokra gyakorolt hatásával kapcsolatos. A képességszemléletben gondolkodva ez több tekintetben is lényeges. Egyrészt, mint átváltási tényező jelentős hatása van arra, hogy a mélyszegénység érintettjei miként képesek a rendelkezésükre álló, avagy a szegénységkezelési program során számukra juttatott eszközöket használni. Másrészt a képességszemlélet a kortárs közgazdaságtanban domináns preferencia-utilitarista gondolkodást részben pont egy mentális folyamatra rámutatva kritizálta (Hausman–McPherson 1996, Sen 2003). E szerint az emberek idővel hozzászokhatnak kedvezőtlen helyzetükhöz, lejjebb adhatják vágyaikat, avagy beletörődhetnek sorukba. Így preferenciáik kielégülése kevésbé utal jóllétükre.

A szegénység eredményeképpen megváltozott mentális állapotok egy másik megközelítése a „tanult tehetetlenség” jelensége, melyet számos társadalmi probléma interpretálására is alkalmaztak, mint például a depresszió, a különböző függőségek vagy a családon belüli erőszak. A jelenség lényege, hogy a kontrollálhatatlan negatív események sorozatos megtapasztalása növeli az abbéli várakozásunkat, hogy a jövő eseményei szintén kontroll nélkül, befolyásolhatatlanul következnek majd be. Ebben az állapotban csökkenő motiváció, érzelmi instabilitás, passzív, demoralizáló viselkedés figyelhető meg, melyben

az egyén nem tesz lépéseket, hogy elkerülje a negatív konzekvenciákat, még akkor sem, ha az módjában állna (Peterson et al. 1993).

A szegények, elnyomott helyzetben lévők, kirekesztettek mentális folyamatainak működése tehát számos tekintetben korlátozott (World Bank 2015). A gyermekszegénység végső soron csökkenti a felnőttkori kognitív kapacitást (Mani et al. 2013). A krónikus szegénységben élők nagy részének egyre alacsonyabbak az elvárásai az étellel szemben, és sokszor alacsony önbecsüléssel rendelkeznek (Shekhawat 2011).

A szegénység összefüggésben van specifikusan a boldogtalansággal, depresszióval, dühvel és a stresszel is, melyek a kockázatvállalást és az időbeli preferenciákat is befolyásolják (Haushofer–Fehr 2014). A stressz a célorientált viselkedési formától egy a szokásorientált magatartás felé való váltást indukál, megakadályozva a hosszabb távú stratégiai gondolkodást (Vohs 2013). A napi gondok, problémák, nélkülözés eredményeképpen a különösen nehéz helyzetben lévők nem tudják kivárni a beruházásaik, erőfeszítéseik ellenében várható kedvezőbb megtérülést (Ladányi–Szelényi 2004). Ha mégis megpróbálkoznak vele, az önmegtartóztatás legtöbbször kifáradásban végződik eltörölve az addig elért eredményeket (Vohs 2013).

Mani és szerzőtársai (2013) kutatásai szerint például a nyomasztó napi költségvetési gondokba való belefeledkezés kevesebb szabad kognitív erőforrást hagy más feladatok ellátására, a gondokon rágódók elvesztik a kapacitásukat arra, hogy ettől eltérő problémákat teljes figyelemmel kezeljenek. Lund és szerzőtársai (2010) 115 kutatás áttekintése során a tanulmányok 79%-ában negatív irányú kapcsolatot találtak a szegénységi indikátorok és a mentális egészség között. Azaz létezik egy olyan visszacsatolási folyamat, melynek során a pszichológiai hatások következtében a szegénység megerősíti önmagát, és legtöbb esetben hátrányos gazdasági magatartáshoz vezet (Haushofer–Fehr 2014). Mindez önmagában is meghosszabbíthatja a szegénységből való kilábalás folyamatát, vagy akár lehetetlenné is teheti azt.

A szegénységkezelés ezen szempontja tehát magában foglalja a szegénység azon következményét, ami értelmében maga a szegénység és ezzel járó problémák nem engedik, hogy a szegények kihasználják mentális erőforrásaikat, hiszen ezek nagy részét a mindennapi gondokon, alapvető hiányokon való rágódás köti le, így kevés mentális erőforrás marad az egyéb dolgokkal való törődésre, valamint az önbecsülés, magabiztosság újraépítésére.

(4) *A negyedik szempont az egyediség figyelembevételének fontossága.* A képességszemlélet az átváltási tényezők sokféleségére hívja fel a figyelmet. Egyéntől, társadalomtól, tértől és időtől függően változnak azok a legfontosabb tényezők, amelyek befolyásolják, adott esetben korlátozzák az eszközök használatát, képességekre való átváltását. Ennek felismerése elengedhetetlen, ha figyelmünket a ténylegesen választható tevékenységekre (képességekre) és nem a birtokolt eszközökre irányítjuk a szegénységkezelés során.

Közösségenként, családonként és egyénenként is változó a kapcsolat, mely az alacsony jövedelem és a képességek (tényleges lehetőségek) hiánya között áll fenn. Ezt a viszonyt erősen befolyásolják például az életkor, a nem, a társadalmi szerep, vagy a lakóhely jellemzői (Sen 2003). Unwin (2004) felhívja a figyelmet arra, hogy egyetlen modell nem lehet alkalmas minden egyes probléma megoldására, ehelyett a helyi sajátosságokhoz igazított, a helyi szükségletekre figyelő releváns programokra van szükség.

(5) Végül az *ötödik szempont* az érintettek részvételének jelentősége. A képesség-szemléletre támaszkodó megközelítés középpontjában az emberek által értékesnek tartott valós választási lehetőségek (képességek) bővítése áll. Ez szükségképpen felveti a kérdést, hogy mi tekinthető értékesnek az egyén és a közösség számára. Visszatérve a – szegénység okai közt megemlített – mélyszegény közösségekre jellemző, többségi társadalmitól eltérő viselkedés- és normarendszerre: a képességszemléletben nem evidens, hogy ezek közül bémelyiket (pl. a középosztálybelit) kell mintegy axiómaként értékesnek tekinteni más, ettől eltérő életmódokkal, elképzelésekkel, értékekkel szemben. A képességszemlélet mellett érvel, hogy az értékes cselekvések és állapotok meghatározása demokratikus folyamatok, nyílt társadalmi viták (deliberáció) eredménye kell, hogy legyen. Vagyis nyilvános vitában kell az embereknek meghatározni, hogy milyen értékeket tartanak fontosnak saját közösségükben az adott körülmények között (Sen 2008, Clark 2005, Bajmócy–Gébert 2014).

Ennek különös jelentőséget ad, hogy a szegénységgel kapcsolatos kommunikáció jellemzően nem a szegények körében zajlik, a kérdéskörrel leginkább a középosztálybeliek foglalkoznak (Aschauer–Málóvics 2012) – mint ahogyan jelen írásban is. Ráadásul pont a legrosszabb helyzetben lévők esetén erős korlátok állhatnak egy ilyen társadalmi vitában történő valós részvétel előtt (lásd jelen kötet 7. tanulmányát: Kinek a részvétele? Mélyszegény társadalmi csoportok valós részvételi lehetősége a helyi fejlesztési döntésekben).

A nyílt közösségi megvitatás tehát a képességszemlélet szerint azért is lényeges, mert így felszínre kerülhetnek olyan értékválasztási dilemmák, amelyek egy rögzített értékekre építő ítéletalkotás során – például Nussbaum (2011) listájának³ alkalmazásakor – nem derülnek ki. Ilyen lehet például az is, mikor valaki sorsáról külső szemlélők döntenek anélkül, hogy magát az érintettet bevonnák a folyamatba. A nyilvános érvelés és a részvételi döntés iránti igény központi jelentőségű nemcsak az eredményesség, de az igazságosság szempontjából is (Sen 2012). A képességszemléletnek az az egyik legnagyobb előnye, hogy rávilágít az ilyen értékválasztások szükségességére és felhívja a figyelmet arra, hogy az értékek közötti súlyokat társadalmi vitában kell megállapítani (Robeyns 2006, Alkire 2007).

E szempont tehát hangsúlyozza az érintettekkel való partneri együttműködést, a részvételi döntéshozatal fontosságát. Ez a képességszemléletben egyrészt

³ A konvencionális Sen-i megközelítéssel szemben Nussbaum (2011) álláspontja szerint célravezetőbb egy olyan lista alkalmazása, amely tartalmazza az alapképességeket, melynek 10 eleme a következő: élet; testi egészség; testi integritás; érzékek, képzelet és gondolat; érzelmek; gyakorlati ész; csoporthoz tartozás; más fajok; játék; kontroll az ember környezete felett (Nussbaum 2011). Véleményünk szerint célszerű Nussbaum listájára egy minimumkövetelményként tekinteni, amelyet minden adott helyzetben valószínűleg újabb szempontokkal kell a közösségnek kiegészíteni, azaz Sen (2008) intelmének megfelelően arra kell vigyázni, hogy a listák ne váljanak köbe vésetté.

önértékkel bír, másrészt mint eszköz is értékes lehet. Például nőhet az érintettek elköteleződése a közösen kidolgozott megoldások iránt, hiszen ekkor saját sorsuk aktív alakítójaként léphetnek fel.

Az érintettekkel való együttműködés, mely kutatói/segitői részről is egy új típusú, gyakorlatorientált, mélységi megismerést vár el, javítja a program résztvevői közötti viszonyt, erősíti a bizalmat (Málovics et al. 2014). Mindez azonban súlytalan elméleti várákozássá válik akkor, ha az érintettek részvételét csupán imitáljuk – amely jelen kötet 5. tanulmányának (Részvétel vagy kizárás? A hazai városfejlesztés értékelése a folyamatok aspektusából) elemzése alapján nem volna példa nélküli a hazai helyi fejlesztési gyakorlatban.

3. Az antiszegregációs tervek elemzésének módszertana

Az előző részben bemutatott szempontrendszer volt tehát az, amely alapján elemeztük a hazai megyei jogú városok antiszegregációs programjait. Ahogyan azt már említettük, a tervek „üzenetére” voltunk kíváncsiak, arra, hogy az IVS-ek, mint középtávú stratégiai tervek készítői és elfogadói figyelembe vesznek-e a tervek készítése során olyan tényezőket, amelyek a Sen-i elmélet és az egyéb vonatkozó szakirodalom tükrében elengedhetetlenek a szegregáció, valamint szegénység elleni küzdelem kapcsán. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy „elvártuk”, hogy a dokumentumok készítői a mi elemzési keretünk alapján strukturálják az antiszegregációs programokat. Csupán azt vizsgáltuk, hogy a szakirodalom által elvárt szegénységkezelési szempontok megjelennek-e azokban.

Az antiszegregációs tervek elemzésének módszerül a kvalitatív tartalomelemzést választottuk (Babbie 2008), ennek alkalmazása során deduktív logikát alkalmaztunk. A szövegeket elméletből származtatott absztrakt kategóriák alapján elemeztük – e kategóriákat mutattuk be tanulmányunk előző részében, ezek szolgáltak számunkra elemzési keretül. E kategóriákat igyekeztünk feltölteni, azaz azonosítani azokat a szöveghelyeket, amelyek tartalmuk alapján elemzési kategóriáinkhoz kötődnek; feltárni, hogy ezek hogyan is jelennek meg (megjelennek-e egyáltalán) a szövegekben. E módszerrel a 23 hazai megyei jogú város 2014-ben elfogadott integrált településfejlesztési stratégiájának részét képző antiszegregációs terveket/programokat elemeztük, ami összesen mintegy 670 oldalnyi dokumentumot jelentett.

A dokumentumok bizonyos részeit pontosan és egyértelműen be tudtuk kategorizálni, más részek esetében azonban nem nyújtott kellő információt a dokumentum a pontos és egyértelmű besoroláshoz. Így a minőségbiztosítás érdekében folyamatos kommunikációt tartottak fenn egymással az elemzők, az ő megegyezésükre volt szükség adott tartalmi elem adott kategóriába történő besorolásához, ha ez nem jött létre, a beso-

rolás sem történt meg. A kategóriák rendezése után a 23 megyei jogú város vonatkozásában készítettünk egy összesítő dokumentumot, amelyben felvázoltuk azt, hogy az egyes szempontok hányszor, hol és milyen kontextusban jelennek meg az antiszegregációs tervekben. Azaz az elemzésünk szempontjából releváns szövegrészeket elemzési kategóriáinkhoz rendelve jelenítettük meg. Igyekeztünk tehát minél tényszerűbben rendezni a szöveget, hogy az elemzői szubjektivitást minimalizáljuk, azonban felismertük azt, hogy az egyértelműen besorolható szövegrészekben alapuló elemzés mellett további lényeges információ tartalommal bír az elemzők összbenyomása is az egyes dokumentumokról. Ezért még egy összesítést készítettünk, amelyben összegyűjtöttük az elemzők összbenyomását a 23 terv kapcsán külön-külön. Ezen adatok együttes elemzése szolgált alapul következtetéseinkhez.

Az elemzés során magától értetődő módon elemeztük a tervek részét képező indikátorokat is. E folyamat során nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy az indikátorok képességszemlélet alapján történő elemzését nem lehet megalapozott módon elvégezni, nem lehetséges az ilyen típusú kvantitatív indikátorokat a képességszemlélet kategóriái alapján megbízhatóan értékelni, kategorizálni. Ez azonban nem feltétlenül magukból az indikátorokból, azok „rossz minőségéből” következik, hanem abból, hogy a képességek halmazának bővülését igen nehéz kvantitatív módon (pl. számszerűsíthető indikátorokkal) megragadni (ha egyáltalán meg lehet). E módszertani korlát következtében az antiszegregáció indikátorainak képességszemlélet alapján történő értékelésére, ezen értékelés lehetőségeire és korlátaira, az ez által felvetett dilemmákra külön alfejezetben térünk ki.

Elemzésünk nem terjed ki a megyei jogú városok egyéb szegénységkezeléssel foglalkozó dokumentumaira (mint például a helyi esélyegyenlőségi programokra – HEP-ekre), és nem végeztünk kiegészítő kutatásokat (például interjúkat a megyei jogú városokban, akár a tervezés folyamatának, akár a megvalósításnak a vonatkozásában).⁴ Ennek megfelelően eredményeink nem az egyes megyei jogú városok teljes szegénységellenes stratégiájára/programjára, illetve tényleges antiszegregációs (és szegénységellenes) tevékenységére, csupán ezeknek az ITS részét képező antiszegregációs tervekben/programokban való megjelenésére vonatkoznak – azaz arra, hogy a tervezők és döntéshozók hogyan gondolkodnak a szegénység- és szegregációellenes küzdelemről a városfejlesztés hivatalos tervezése során.

⁴ A kötet 4. (Mit is fejlesztünk tulajdonképpen? – Helyi fejlesztési folyamatok a lehetőségek aspektusából) és 5. tanulmányában (Részvétel vagy kizárás? A hazai városfejlesztés értékelése a folyamatok aspektusából) részletesen elemzett interjúk esetenként érintették ezt a kérdéskört is. Ugyanakkor az interjúk fókusza jóval tágabb volt, a szegénységkezelés csak akkor jelent meg a beszélgetésekben, ha az interjúalany kifejezetten ez irányba vitte el a helyi fejlesztésekről szóló beszélgetést. E szöveghelyek összességében nem adtak módot a szegénységkezelés specifikus elemzésére.

4. A hazai megyei jogú városok antiszegregációs programjainak értékelése – kutatási eredmények

Elemzési keretünk, illetve primer kutatásunk módszertanának bemutatása után tanulmányunk jelen fejezetében primer kutatásunk eredményeit adjuk közre, az elemzési keretben meghatározott szempontok mentén.

4.1. A szegények, mint passzív befogadók, illetve saját ügyeik tevékeny előmozdítói

A tervek többsége amellet, hogy felismeri a segítézés lehetséges szerepét a társadalom perifériáján lévők megsegítésében, túl is lép ennek kizárólagosságán. A dokumentumok egy része konkrétan utal arra, hogy a szociális ellátások rendszere nem képes kezelni a mélyszegénységben élők halmozódó problémáit (például Békéscsaba vagy Kaposvár esetében). Ezzel azonban csak a tervek mintegy harmadában párosul annak tudatos felismerése, hogy a cél a szegénységben élők képessége arra, hogy saját ügyeik tevékeny előmozdítói legyenek (agency). Ahol ez az összekapcsolás megjelenik, ott ennek (a képessé tételnek) az eszközeként a közoktatás és felnőttképzések nyújtotta eszközök jelennek meg. Másik olyan elem, amelyben fellelhető a képessé tétel szándéka, a foglalkoztatás és a munkaerő-piaci integráció. A munkaerő-piaci problémák megoldásaként rendszerint a szociális foglalkoztatást, illetve a közfoglalkoztatást javasolják az antiszegregációs tervek. Ezzel sok esetben ki is merül a probléma kezelése. Mindössze egy-két város esetében említik meg az ezzel kapcsolatban felmerülő további nehézségeket. Tatabánya esetében például rámutatnak arra, hogy „...*a foglalkoztatási szint tartós javítását a közfoglalkoztatási programok önállóan nem képesek biztosítani.*” (79. o.). Előfordulnak olyan dokumentumok is, ahol a képessé tétel kérdését olyan kötelezően előforduló címszavak köré rendezik, mint a képzettségi szint növelése vagy a társadalmi integráció, azonban ezen túlmenően nem foglalkoznak többet a kérdéssel. Továbbá vannak olyan dokumentumok is, ahol ez a szempont egyáltalán nem jelenik meg (Dunaújváros).

A fentiekén túl néhány dokumentum (annak ellenére, hogy ezekben a segítézés nyújtotta lehetőségeken az oktatás, vagy a munkaerő-piaci integráció segítségével történő túllépés markánsan jelen van) passzív szereplőként tekint a társadalom perifériáján élőkre. Miskolc esetében például a dokumentum készítői a szegregáció érintettjeire önállóan, konstruktív véleményalkotásra képtelen „kiskorú” lakosokként tekintenek és egyenesen a szegregátumok szanálását tűzik ki célul. Sőt, a városoknak a területek újrahaznosítására konkrét elképzelései vannak. Ezt azzal indokolják, hogy az „*ott élők egy része nem törekszik helyzetének javítására, sem a város közössége által általánosan elfogadott normák követésére*” (Miskolc 88. o.).

Összességében elmondható, hogy a tervek többnyire felismerik azt, hogy a pénzbeli és természetbeli támogatás önmagában nem elegendő, azonban annak kér-

dése, hogy miként váljanak a szegregátumban élők saját ügyeik tevékeny előmozdítójává, rendszerint kidolgozatlan, átgondolatlan, és leginkább sokszor hangoztatott címszavak, jelszavak, általánosságok szintjén jelenik meg. Így, bár elméleti szinten, mintegy kötelezően elvárt jelleggel szót emelnek amellett a tervek készítői, hogy nem elég a szegényekre csupán passzív befogadóként tekinteni, lényegében a tervek nagy részében mégis ezt teszik, nem látszik, hogy ezen érdemben túllépnének a tervezés során. Ennek magyarázataként elsősorban az *átváltási tényezők* szerepének figyelmen kívül hagyása mutatkozott meg számunkra – a dokumentumok gyakorlatilag egyáltalán nem foglalkoznak azzal, nem részletezik azt, hogy adott (például oktatási, munkaerő-piaci) program (eszköz) milyen feltételek mellett eredményezhetné a tényleges lehetőségek (képessegek) halmazának bővülését az érintettek számára. Azaz: a tervek nem elemzik azokat az átváltási tényezőket, amelyek korlátozhatják az eszközök tényleges használatát, így nyilvánvalóan azt sem, hogy mit lehetne ezekkel az átváltási tényezőkkel kezdeni. (Ez alól csupán Hódmezővásárhely programja a kivétel, amely az oktatás tekintetében felveti e kérdéseket). E hiány szorosan kapcsolódik a következő négy szegénységkezelési szempontoz.

4.2. A szegénységi csapda felismerése

A hazai megyei jogú városok antiszegregációs terveiben egyszer sem jelenik meg a „szegénységi csapda” kifejezés. Ennek ellenére természetesen megjelennek bennük olyan elemek, amelyek ennek felismerésére utalnak. A 23 antiszegregációs tervből 10-ben megemlítsre kerül a szegénység újratermelődése, körkörös jellege. Legtöbbször ezt a jövedelemhiányra (Nyíregyháza, Tatabánya, Miskolc) és a rossz munkaerő-piaci pozícióra (és ehhez kapcsolódóan a munkanélküliségre) vezetik vissza (Békéscsaba, Tatabánya, Győr). Miskolc, Békéscsaba és Kecskemét esetében a tervek hangsúlyozzák, hogy a szegénység sokszor generációkon átívelően jelentkezik. Azonban itt meg is áll a szegénységi csapda jelenségének elemzése, a probléma mélyebb megértésére a tervekben alig-alig találunk kísérletet. *„Felnőtt egy olyan generáció, aki nem látta szüleit dolgozni; többségük motiválatlan arra, hogy tanuljon, illetve dolgozzon. Képzettség nélkül számukra az egyetlen megélhetési forrás a szociális ellátás. Komoly különbség van a szegény és a gazdag családból származó gyermekek iskolai eredményei között (az érettségihez jutás esélyeit tekintve például ötvenszeres a különbség).”* (Miskolc 94. o.), *„Hátrányos helyzetű fiatalok esetében nagy valószínűséggel termelődik újra az alacsony képzettség és az ebből fakadó rossz munkaerő-piaci pozíció”* (Békéscsaba 86. o.).

A szegénység újratermelődésének okaként olyan további elemek jelennek meg (szintén igen általános síkon, gyakorlatilag érdemben nem részletezve), mint a sok gyermek (Érd, Miskolc), a szociokulturális eltérések (Kaposvár), a diszkrimináció (Szekszárd) vagy a rossz lakáskörülmények (Győr, Érd). Esetenként összefüggésbe hozzák szegénység újratermelődését az alacsony képzettséggel is (például Szolnok esetében).

Szintén összefüggésbe hozzák a tervek az adóssághoz kapcsolódó problémákat a szegénység újratermelődésével. Bár ez egy elég explicit kategória, mégis keve-

sebb, mint a dokumentumok fele említi meg. Az adósság, mint probléma elsősorban a közüzemi tartozások, lakbértartozások szintjén jelenik meg, amely mérséklése érdekében rendszerint direkt támogatást, vagy mérőórák felszerelését javasolják a dokumentumok készítői. Ennek vonatkozásában elvétve és megemlítés szintjén jelennek meg csupán az olyan lehetséges beavatkozások, mint például a fenntartható életmódra nevelés (Miskolc, Sopron). Az uzsorakölcsönöket egyedül Kecskemét esetében említik meg (Kecskemét 308. o.).

Amellett, hogy a tervek több mint felében egyáltalán nem, vagy nagyon áttételesen jelennek meg a szegénységi csapda figyelembevételére vonatkozó tényezők, azok a tervek sem igazán tudnak mit tenni ezzel a problémával, akik amúgy felismerik és elismerik ennek jelentőségét a szegénységkezelésben. Az instrumentális beavatkozásokon túl az oktatást és a munkaerő-piaci pozíció javítását tűzik ki célul azok a tervek, ahol ennek a problémának a kezelése is felmerül, illetve az előítéletesség kapcsán a média szerepét emelik ki.

Azok közül a tervek közül ahol megjelenik ez a szempont, körülbelül fele strukturális jellegű problémákat vázol fel (rossz oktatási és munkaerő-piaci pozíció, előítéletek), és a lehetséges megoldásokat is e köré csoportosítja; másik felük pedig az eltérő normarendszert és a hozzá kapcsolódó előítéletességet, szociokulturális eltéréseket említi, de ahogy arról szó volt, mindezt többnyire nagyon felületesen teszik.

Ha vannak is valahol a szegénységi csapda megszüntetésére irányuló projektek, kezdeményezések, ezek az antiszegregációs tervekben explicit módon nem, vagy alig jelennek meg. A szegénység előzményeinek és következményeinek körkörös összekapcsolódása, a kilépés nehézsége és időtávjának hosszúsága a dokumentumok jelentős részében még mindig nem jelenik meg szempontként. Bizonyos értelemben kivétel ez alól Pécs antiszegregációs terve, ahol explicit módon kijelentik, hogy a projektcentrikus tervezés, a projektfinanszírozáshoz való kötődés sok esetben problematikus, a projektek hosszú távú folytonosságának hiánya miatt: *„E programok az Európai Unió támogatási rendszerének tipikus problémáját és az erre épített fejlesztések jellemző hátrányát mutatják: abban nyilvánultak meg, hogy a fejlesztési programok projektfinanszírozáshoz kötődnek. Így e projektek befejezését követően nem volt érdemi folytatásuk”* (Pécs 134. o.).

4.3. A mentális folyamatok figyelembevétele

A nélkülözések okozta megváltozott mentális folyamatok, és ezek figyelembevételének szükségessége a hatékony szegénységkezelés és antiszegregáció érdekében még ritkábban jelenik meg a dokumentumokban, mint a szegénységi csapdával összefüggésbe hozható tényezők. Erre utalásokat öt antiszegregációs terv vonatkozásában találtunk (Nyíregyháza, Kecskemét, Miskolc, Szekszárd, Tatabánya), ott is általában egy-egy mondatra korlátozódóan, vagy felsorolásszerűen, címszavak formá-

jában. Ezen kategóriával összefüggésben olyan tényezők kerülnek megemlítésre, mint a „*napról napra élés*” (Tatabánya), a „*bizonytalanság, deviancia, önpusztító életmód, motiváció hiánya*” (Miskolc), vagy Kecskemét esetén talán ide sorolható a „*barbár, artikulálatlan önvédelmi reflex*”⁵.

Ezek a kifejezések egyrészt általában nincsenek ok-okozati összefüggésekben értelmezve, másrészt nem találtunk a tervekben részletezett, közvetlen megoldási javaslatokat erre a problémára. Egyes tervekben megjelennek olyan javaslatok, amelyek a megváltozott mentális állapotok orvoslásaként értelmezhetők, ezeket ugyanakkor az egyes projektekben, rendszerint táblázatosan felsorolva, címszavak köré rendezve találjuk meg. Ilyenek például a „közösségépítő programok”, „mentorprogramok”, „prevenciós programok”, „szociális munka”, „támogató szolgáltatás”, „tanodák”, vagy a „pszichológus bevonása a szociális munkába”. Mivel ezekről nem kapunk bővebb információt a tervekből, így nem állapíthatjuk meg a tervekből, hogy a tervezők és döntéshozók érdemben foglalkoznának a szegénység eredményeként fellépő megváltozott mentális folyamatok problémájával, illetve azzal, hogy erre hatékony megoldásokat dolgozzanak ki. Összességében elmondható, hogy ez a szegénységkezelési szempont jószerivel nem jelenik meg a hazai megyei jogú városok antiszegregációs terveiben.

4.4. Az egyediség figyelembevétel

Az egyediség a dokumentumok nagy részében (három város antiszegregációs terve kivételével) megjelenik, azonban nagyon eltérő, hogy milyen dimenziókban. Leggyakrabban az eltérő területenként, eltérő városszerkezetenként jelentkező egyedi problémák, az etnikai csoportok (romák), és az oktatási rendszerben részt vevő gyermekek eltérő kompetenciái kapcsán jelennek meg markánsan az egyediségre vonatkozó elemek. Annak ellenére, hogy ennyire eltérő dimenziók mutatkoznak meg ennek a szegénységkezelési szempontnak az értelmezése kapcsán, a megoldások tekintetében meglehetősen hasonlóak a tervek.

Amikor a beavatkozásokat egyéneken szintjén tervezik megvalósítani (jellemzően a gyermekek oktatása kapcsán), akkor egyénre szabott oktatási programok, mentorprogramok, korai fejlesztés, kompetenciamérés, halmozottan hátrányos helyzetű és sajátos nevelési igényű gyermekek diagnosztizálása és egyéni felzárkóztatása jelenik meg beavatkozási pontként (Szekszárd, Békéscsaba, Érd, Hódmezővásárhely, Szolnok). Békéscsaba esetében kiemeli a terv, hogy bár szükséges a hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek egyedi bánásmódja, azonban erre csak korlátozottan alkalmas a jelenlegi intézményrendszer, „*A hátrányos helyzetű gyermekekkel és családjukkal való fokozottabb oda-*

⁵ E kifejezés – bármit is értsenek ez alatt a tervezők és döntéshozók – azon túlmenően, hogy megítélésünk szerint meglehetősen diszkriminatív, azt is megmutatja, hogy miért nehéz értékelni a terveket: ezek sokszor megmaradnak az általánosságok, jelszavak szintjén, amelyek mögöttes tartalmát egyáltalán nem bontják ki (nem definiálják, operacionalizálják). Erről még később, az indikátorok értékelésével foglalkozó résznél részletesebben írunk.

figyelésre, speciális oktatási módszertan elsajátítására korlátozott kapacitással rendelkezik az intézményrendszer” (Békéscsaba 86. o.). Szolnokon és Hódmezővásárhelyen az iskolai mentorprogramok fontosságát hangsúlyozzák „Az iskolai mentor-programot minél előbb és minél szélesebb körben el kellene indítani. Ez a nagyrészt önkéntes munkán alapuló támogatás civil szerveződésben (is) megvalósítható (...) melynek során egyénileg foglalkoznak olyan gyerekekkel, akik az iskolai oktatásból kilógnak. Az egyéni felzárkóztatás egyaránt irányulhat tehetséggondozásra vagy a lemaradók felzárkóztatására.” (Szolnok 126. o.).

Látható, hogy egyik város esetében sem fölülről jövő, intézményi szintű megoldásokban gondolkodnak, hanem személyes odafigyelésen alapuló, közvetlen beavatkozásokban.

Az egyediség másik dimenziója az egyedi jellemzőkkel bíró csoportokkal foglalkozik. Ez némileg ellentmondás, hiszen az egyedi jellemzőkkel bíró csoportot alkotó egyének külön-külön is bírhatnak egyedi jellemzőkkel, és azáltal is „homogenizálhatunk” valakiket, hogy egy amúgy egyedi jellemzőkkel bíró csoport alá soroljuk be. Ez mégis értelmezhető az egyediség egyfajta dimenziójaként, amelyre speciális megoldásokat keresnek a tervek. Ahol az egyediséggel foglalkoznak, ott az egyéni és csoportok egyediségére vonatkozó fókusz is megjelenik, még ha csak utalások szintjén is. Itt egyrészt a különféle szegregátumok eltérő jellemzőire, valamint az eltérő városszerkezetre hívják fel a figyelmet (Eger, Pécs, Debrecen, Veszprém, Győr). Másrészt az etnikai csoportok (jellemzően romák), és a hozzájuk kapcsolódó egyedi jellemzők figyelembevételének szükségessége is megjelenik a dokumentumokban (Békéscsaba, Kecskemét, Miskolc, Zalaegerszeg, illetve Salgótarján esetén alacsony státuszú csoportok egyediségét említik). Ahol a csoportok egyediségével foglalkoznak a dokumentumok készítői, ott szinte kivétel nélkül az érintett csoportok részvételének erősítését javasolják a tervek. A város területeinek egyedi jellemzői kapcsán a környéken élők aktív bevonását javasolják az egyes fejlesztési folyamatokba. „Az említett telep-rehabilitációt célzó fejlesztési programok számos, előzőekben bemutatott korábbi kezdeményezés eredményét ötvözik, azok hiányosságait kezelik. Ezek a programok egy-egy leszakadó városi területet egyedileg vonnak vizsgálat alá, területi alapon terveznek, a jellemző problémákra dolgoznak ki egyedi megoldásokat, és minden esetben bevonják a helyi civil szervezeteket. Ennél is lényegesebb azonban, hogy magukat a helyi lakókat mobilizálják és teszik érdekelté abban, hogy a fejlesztési program aktív részeseként jelenjenek meg, problémáikat és érdekeiket képviselni tudják, és ne csupán passzív szemlélőként várják a folyamat végét” (Pécs 138. o.).

Amikor az etnikai egyediségekről esik szó, akkor is ugyanezt az elvet tartják szem előtt a tervek. Minden esetben roma származású szakemberek, ro-

ma szervezetek bevonását tartják szükségesnek. (Békéscsaba, Kecskemét, Szolnok, Szombathely, Zalaegerszeg). „Roma származású, illetve romológus szakképzettséggel rendelkező pedagógust, szociális munkást, vagy szabadidő szervezőt kell(ene) alkalmazni a jelentősebb számú roma tanulót oktató iskolákban. A roma értelmiségiek a – mindkét irányú – szemléletformálásban jelentős szerepet játszhatnak, illetve az egyéb segítő programok elfogadottságát, eredményességét hatékonyan növelhetik.” (Szolnok 126–127. o.).

Az egyediség tehát a dokumentumok nagy részében megjelenik, leggyakrabban az eltérő területenként, eltérő városszerkezetenként jelentkező egyedi problémák, az etnikai csoportok (romák), és az oktatási rendszerben részt vevő gyermekek eltérő kompetenciái kapcsán. Az egyediségre adott válasz tekintetében a tervek meglehetősen hasonlóak, és az érintett csoportjellezőkkel bíró szakemberek, civilszervezetek bevonását javasolják elméletben. Jól látszik tehát, hogy az egyediség figyelembevétele az antiszegregációs tervekben szorosan összefügg az utolsó szegénységkezelési szemponttal – az érintettek részvételével.

4.5. Az érintettek részvételének fontossága

Az érintettek részvételi lehetőségeinek megítélésekor először arra voltunk kíváncsiak, hogy a hazai dokumentumokban az antiszegregációs tervek készítésénél milyen résztvevőket nevesítenek, és hogyan vonják be őket a tervezésbe. Erről azonban nagyon kevés információ állt rendelkezésünkre⁶.

Az antiszegregációs tervek nagyjából egyharmada fontosnak tartja bizonyos intézmények bevonását. A részvétel kapcsán az intézmények részvételét említik leggyakrabban a tervek. E tervek jellemzően az önkormányzati, oktatási, vagy cigány-önkormányzati intézményeket és az egyházakat említik, arra azonban legtöbb esetben semmiféle utalást nem találunk, hogy ezeknek a tervezésbe történő bevonása ténylegesen megtörtént-e, illetve ha igen, akkor ez milyen szinten, milyen fázisban, és volt-e érdemi beleszólásuk a tervek tartalmába.

Amikor nem az intézmények részvételének szükségességéről szólnak a tervek, akkor a szakértők bevonásának fontosságát hangsúlyozzák a dokumentumok. Öt város esetében explicit módon megjelenik az az elv, miszerint a szakértői véleményekre célszerű hagyatkozni. Néhány helyen utalás van arra, hogy ténylegesen készítettek is szakértői interjúkat a terv megírása előtt (például Nagykanizsa, Salgótarján, Szombathely). A

⁶ A teljes IVS kapcsán az érintettek tervezésbe való bevonását a kötelezően előírt Partnerségi Egyeztetési Tervek (PET) szabályozzák. Az önkormányzatok a tervezési folyamat megkezdése előtt először a partnerségi szabályokat rögzítik és fogadják el, ezt követően kezdődhet a Városfejlesztési Konceptió és az Integrált Településfejlesztési Stratégia kialakítása. Minimális peremfeltételek mellett, gyakorlatilag az önkormányzatok dönthetik el, hogy kit tekintetnek érintettnek és őket milyen módon kívánják bevonni a tervezésbe (Bajmócy et al. 2016). A PET-ek ugyanakkor nem részletezik azt, hogy az antiszegregációs tervek készítésére vonatkoznak-e speciális szabályok, alkalmaznak-e ebben az esetben speciális technikákat, eltérnek-e a szereplők, vagy a munkamódszerek.

laikus vélemények becsatornázásának fontosságáról elvétve esik szó, az ő részvételükre elsősorban a megvalósítás vonatkozásában számítanak a tervek készítői.

A laikus és nem intézmények képviselőiben megjelenő érintettek tervezésben való részvételének fontossága csupán néhány tervben jelenik meg. Kecskemét és Tata-bánya esetében ez csak javaslat formájában van jelen, azaz vagy nem történt meg semmilyen vonatkozó érintetti bevonás a tervezés során, vagy ha meg is történt, erről a tervek semmit sem mondanak. A két kivétel ez alól Nagykanizsa és Pécs. Nagykanizsán konkrét utalás van arra, hogy lakossági megkérdezések is történtek a terv elkészítését megelőzően „...*kvalitatív terepkutatást végeztünk a szegregációval veszélyeztetett Ligetvárosban. A terepkutatás során 3 lakossági interjúra, családlátogatásokra, terepbejárásra és egy 6 fős spontán fókuszcsoportra került sor*” (173. o.). Pécs antiszegregációs tervében felsorolásra kerülnek azok a szervezetek és intézmények, akiket elvileg bevon-tak a tervezés és megvalósítás folyamatába (139. o.). Arról azonban az antiszegregációs terven belül nem találtunk további információt, hogy pontosan hogyan is történt meg ezeknek a partnereknek a bevonása. Ezen kívül Pécs kivételével egy tervben sem jelenik meg ez ennyire egyértelműen, azaz nincsenek konkrétan nevesítve a tervezésbe bevon-tak az antiszegregációs terv vonatkozásában.

A tervezés során megvalósuló részvétel mellett arra is kíváncsiak voltunk, hogy a dokumentumok készítői a megvalósításba kiket kívánnak, terveznek bevonni. Itt már valamivel szélesebb volt az a nevesítettek köre, és a laikusok részvételének szükségessége is megjelenik néhány tervben azonban ez a részvétel általában hipotetikus, vagy kívánatos, azaz erre vagy még nem került sor, vagy nem tudjuk, hogy sor került-e. Ezen felül, főleg a telepprogramok, lakásfelújítások, közösségi terek létrehozatala esetén említik az itt élők aktív bevonásának szükségességét, rendszerint önkéntes munka formájában. „*A saját lakókörnyezetben végzett önkéntes munka erősíti a helyi identitást, a közösségi terek használata iránt érzett felelősség érzetet, miközben közösségformáló ereje is jelentős*” (Érd 113. o.).

Fontos megemlíteni, hogy a dokumentumok a bevonás szükségességét gyakran magyarázzák az egyediséggel. Ez szorosan összefügg az előző szegénységkeze-lési szemponttal, ennek értelmében, ahogy azt korábban láthattuk, ez főleg a romák vonatkozásában jelenik meg. Itt roma szakemberek bevonását javasolják a tervek.

Elmondható továbbá, hogy a tervezési és főleg a megvalósítási folyamatok tekintetében, bár a retorika szintjén „felismerik” a részvétel fontosságát (néhány kivételtől eltekintve mindegyik tervről elmondható ez), sőt sok esetben ennek konkrét előnyeire is rávilágítanak a dokumentumok; mégis minimális érdemi információt kapunk arra vonatkozólag, hogy ez a részvétel megvalósult-e, és ha igen, akkor hogyan, vagy meg fog-e valósulni a jövőben. Ez viszont erősen kétségessé teszi azt, hogy a részvételt és bevonást a döntéshozók ténylegesen fontosnak tartják. Ha ugyanis a részvétel és bevonás csak a retorika szintjén jelennek meg, a gyakorlatban viszont nem kerülnek alkalmazásra, ak-

kor a tervek részvételi retorikája valójában a részvétel és bevonás helyett a kirekesztés eszközévé válik, mint ahogyan azt a szintén jelen OTKA kutatásban lefolytatott, PET-ekkel kapcsolatos elemzés is kimutatta (Bajmócy et al. 2016).

Végül a részvétel értékelése kapcsán fontos hangsúlyozni még egy megfigyelésünket. Egyfelől, ahol a tervek a részvétel szükségességéről írnak, ott is elsősorban olyan okokkal magyarázzák ezt, mint a létrehozott eszközök megóvása iránti elköteleződés, vagy a tervezők dolgának megkönnyítése, például a roma szakemberek kétoldalú kommunikációja által. Az ezek háttérében meghúzódó célokat adottnak veszi. Ez nem más, mint a rendszerintegráció (Lockwood 1964)⁷. Ez elsősorban a társadalmi intézményekben való részvételben nyilvánul meg, anélkül, hogy ezeknek az intézményeknek a legitimitását, működési módjának megfelelőségét megkérdőjeleznék. A képességszemlélet a részvételt nyílt társadalmi vita (deliberáció) keretében látja érdeminek, és elsősorban nem abból a célból, hogy az eleve eldöntött fejlesztési döntéseket minél zökkenőmentesebben lehessen keresztülvinni az érintettek akaratán, hanem már egy jóval korábbi fázisban, a közösen értékesnek tartott cselekedetek és állapotok megvitatásában hangsúlyozza annak jelentőségét. Ez nyilvánvalóan a fennálló rendszer intézményeinek folyamatos átértékelésén keresztül is megnyilvánul. A részvételi tervezésnek és döntéshozatalnak ez a szerepe csak elhanyagolható mértékben jelenik meg a dokumentumokban.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a részvétel kapcsán a tervek lényegesen nagyobb hangsúlyt helyeznek az intézményi és szakértői érintettek bevonására, mint a laikus érintetkére – a laikus vélemények becsatornázásának fontosságáról elvétve esik csak szó. A részvételnek a tervezők instrumentális értéket tulajdonítanak, arra a fejlesztések zökkenőmentes keresztülvitele miatt van szükség, nem pedig a fejlesztések háttérében meghúzódó (azok alapját jelentő) célok és értékek megvitatásának és kijelölésének érdekében. Ráadásul a részvétel fontosságának elvi hangsúlyozása mellett a bevonás és részvétel konkrét megvalósulásáról keveset tudunk meg, ez pedig megkérdőjelezi a tervezők és döntéshozók részvétellel kapcsolatos pozitív hozzáállásának őszinteségét.

4.6. Az indikátorok elemzéséből levonható (módszertani) következtetések

Az antiszegregációs programok indikátorainak vizsgálatát azért tartottuk fontosnak, mert kíváncsiak voltunk, hogy itt megjelennek-e a képességszemlélet aspektusai, azaz ezek meghatározásakor a tervezők és döntéshozók az eszközökön túl figyelembe veszik-e az átváltási tényezőket. Néhány kivételtől eltekintve (például Hódmezővásárhely) az indikátorok az antiszegregációs programokban csak felsorolásszerűen, táblázatos formában jelennek meg.

⁷ Lockwood (1964) az integráció eltérő dimenzióit különbözteti meg. Ezek egyike a rendszerintegráció, amely a társadalmi intézményekben való részvételen keresztül valósul meg, és amely véleménye szerint elsősorban a munkamegosztásban történő részvétel segítségével erősödhet. Az integráció másik formája ezen elméletben a szociális integráció. Eszerint valaki nem csak a társadalmi intézményeken keresztül integrálódhat, hanem olyan kisközösségekhez való tartozás is működhet az egyén természetes élettereként és támaszként, mint a rokonsági hálózat, a baráti kapcsolatrendszerek vagy például a szomszédság.

A tervek körülbelül egynegyedében nem is jelennek meg valódi indikátorok, legfeljebb csak a helyzetelemzés kapcsán. Ott, ahol megjelennek ezek, ahogy arról szó volt, csupán az eszközök megvalósulása vonatkozásában szolgálnak valódi mutatóként. Az eszköz jellegű indikátorok rendszerint gond nélkül elkülöníthetők, hiszen az indikátorok többnyire ezekre vonatkoznak (például elkészült aszfaltos út, felújított, korszerűsített lakások száma, a tanfolyamokon résztvevők száma, megtartott értekezletek száma, roma nemzetiségi önkormányzat részvétele a megbeszéléseken, elkészült dokumentáció, felmérésben résztvevők száma). Azonban azt, hogy az egyes indikátorok képességekben bekövetkezett változásokat igyekeznek-e mérni⁸, az indikátorokról rendelkezésre álló, meglehetősen kevés információ birtokában nem lehet eldönteni. Az eszközök megvalósulását mérő indikátorokon túl van néhány olyan konkrét indikátor, amely valójában vonatkozhat a képességek bővülésére, és hosszabb távú eredmények mérésére is alkalmas lehet. Ilyenek például az iskolai eredmények változása, oktatásból kiesők számának csökkenése, foglalkoztatottság növelése. E mutatókban bekövetkező javulás együtt járhat valódi képességek bővülésével is, azonban ezekből a mutatókból még nem feltétlenül következtethetünk arra, hogy ez valóban meg is történt. Jól szemlélteti ezt a „foglalkoztatás növekedése”, mint indikátor. Mi történik például, ha ez a közfoglalkoztatásban való részvétel növekedésének eredménye? Vajon az érintettek értékes cselekedetnek tartják a rosszul fizetett, sokak szerint értelmetlen közmunkát? És az, akinek adósságai vannak, vagy éppen szenvedélybetegséggel küzd, képes az ebből származó meglehetősen alacsony jövedelmet értékes állapotokká konvertálni? Azaz: a „foglalkoztatás növekedése” eszköznek, vagy képességnek tekinthető? Eldönthető, megragadható ez egyáltalán általános értelemben?

E fenti probléma azonban nem feltétlenül a tervek „hibája”, hiszen felveti a képességek mérésének problematikáját is. A képességszemlélet ugyanis két értelemben is pluralista. Egyrészt az emberek nagyon különböző célokkal, értékekkel és világnézettel rendelkeznek, amely alapján különbözőképpen értékelnek cselekvéseket, vagy állapotokat. Másrészt az emberek különbözőek annak tekintetében is, hogy az eszközeiket milyen módon tudják a céljaik elérésének szolgálatába állítani (Robeyns 2005, Gaspar 2007). Így a képességszemlélet alapvetően sokszínű szemlélet, többféle dimenzió bevonását igényli, amelyek ráadásul szubjektívek, egyediek, így nehezen mérhetőek. Alkire szerint a képességszemlélet alkalmazása egy társadalmi jelenségre a sokszínűség miatt inkább művészet, mint tudomány (Alkire 2007), és ha ezzel nem is értünk egyet, az kijelenthető: a beavatkozások képességszemlélet-alapú értékeléséhez a kvantitatív indikátorokat

⁸ Ez alatt azt értjük, hogy az indikátorok úgy vannak-e megtervezve, hogy valóban az érintettek lehetőségeinek bővülését kövessék nyomon (pl. számolnak az átváltási tényezőkkel).

mindenképpen ki kell egészíteni mélyebb, kvalitatív jellegű elemzésekkel. A „fejlődés” indikátorokkal történő mérésével kapcsolatos dilemma egyedül Pécs antiszegregációs programjában merül fel: „*Olyan indikátorok kidolgozása szükséges, mely szenzitívebb adatokat is vizsgálat tárgyává tesz, minőségi információkat is mérni képes, vagy olyan mutatókra, melyek a leszakadó városrészi folyamatokat épp indikatív módon jelzi, felhívja a figyelmet egy területre, a kialakulóban lévő problémákra azzal a céllal, hogy azt alaposabb elemzés tárgyává tegye*” (Pécs 141. o.).

Az indikátorok vonatkozásában tehát a következőket mondhatjuk: egyrészt nagyon sok indikátor eszközökhöz kapcsolódik, amelyek akár fontos mérőföldkövek is lehetnek egy kitűzött cél megvalósítása kapcsán, azonban nem annak tényleges hatásaira vonatkoznak. A potenciálisan a képességekhez kapcsolódó indikátorok pedig rövidtávon nem alkalmasak az eredményesség (azaz a képességek bővülésének) mérésére – ez azonban nem feltétlenül csak az indikátorokból következik, hanem abból, hogy a képességek halmazának bővülését igen nehéz indikátorokkal megragadni (ha egyáltalán meg lehet).

5. Következtetések

Kutatásunkban a haza megyei jogú városok antiszegregációs terveit elemeztük, kvalitatív tartalomelemzéssel egy képességszemlélet-alapú szegénységkezelési szempontrendszer alapján. Ebben az elemzési keretben különböző szakterületek (közgazdaságtan, szociológia, pszichológia, gazdaságföldrajz) vonatkozó ismeretei kerültek rendszerezésre, illeszkedve a képességszemlélet megközelítéséhez.

Elemzésünk során a legelső, ami nyilvánvalóvá vált számunka, hogy a hazai megyei jogú városok antiszegregációs tervei/programjai nagyon heterogének. Már a terjedelem tekintetében is nagyon nagy a szórás. A leghosszabb tervek 76 oldalas (Hódmezővásárhely), míg Debrecen antiszegregációs terve mindössze 4 oldal. A tervek részletessége kapcsán is ugyanez figyelhető meg. E heterogenitás ellenére mégis felfedezhetők bizonyos mintázatok mind az alkalmazott elemzési keret egyes kategóriái kapcsán, mind ezeken túlmutatóan. Az elemzési keretünkben használt kategóriák kapcsán elmondható, hogy:

- (1) A tervek többnyire felismerik azt, hogy a *pénzbeli és természetbeli támogatás* önmagában nem elegendő, azonban annak kérdése, hogy miként váljanak a szegregátumban élők *saját ügyeik tevékeny előmozdítójává*, rendszerint kidolgozatlan, leginkább címszavak, általánosságok szintjén jelenik meg. Így, bár elvileg hangsúlyozzák a tervek, hogy nem elég a szegényekre csupán passzív befogadóként tekinteni, lényegében mégis ezt teszik.
- (2) A *szegénységi csapda* felismerésével összefüggésbe hozható tényezők a tervek több mint felében egyáltalán nem, vagy nagyon áttételesen jelennek meg. A sze-

gényesség előzményeinek és következményeinek körkörös összekapcsolódása, a kilépés nehézsége és időtávjának hosszúsága a dokumentumok jelentős részében még mindig nem jelenik meg szempontként. A tervezők és döntéshozók azokban a tervekben sem kezdenek igazán semmit a problémával, amelyek esetében felismerik ennek jelentőségét a szegénységkezelésben. Ha vannak is valahol a szegénységi csapda megszüntetésére irányuló projektek, kezdeményezések, ezek az antiszegregációs tervekben explicit módon nem, vagy alig jelennek meg.

(3) A *mentális folyamatok figyelembe vételének* szempontja jószerivel nem jelenik meg a hazai megyei jogú városok antiszegregációs terveiben.

(4) Az *egyediség* szempontja a tervek nagy részében megjelenik, leggyakrabban az eltérő területenként, eltérő városszerkezetenként jelentkező sajátos problémák, az etnikai csoportok (romák), és az oktatási rendszerben részt vevő gyermekek eltérő kompetenciái kapcsán. Az egyediségre adott válasz tekintetében a tervek meglehetősen hasonlóak, és az érintett csoportjellezőkkel bíró szakemberek, civilszervezetek bevonását javasolják elméletben. Az azonban, hogy e javaslatok hitelesek-e, azaz ennek gyakorlati megvalósítását a tervezők és döntéshozók komolyan gondolják-e, kétséges – de ez már átvezet minket utolsó szegénységkezelési szempontunkhoz, az érintettek részvételéhez.

(5) Az *érintettek részvétele* kapcsán a tervek lényegesen nagyobb hangsúlyt helyeznek az intézményi és szakértői érintettek bevonására, mint a laikus érintettekére. A részvételnek a tervezők és döntéshozók szinte kizárólag instrumentális értéket tulajdonítanak, arra a fejlesztések zökkenőmentes keresztülvitele miatt van szükség, nem pedig a fejlesztések háttérében meghúzódó (azok alapját jelentő) célok és értékek megvitatásának és kijelölésének érdekében. Ráadásul a részvétel fontosságának elvi hangsúlyozása mellett a bevonás és részvétel konkrét megvalósulásáról keveset tudunk meg. Ez pedig megkérdőjelezi a tervezők és döntéshozók részvétellel kapcsolatos pozitív hozzáállásának őszinteségét. Továbbá annak veszélyét is felveti, hogy a részvétel fontosságát hangsúlyozó retorikát a gyakorlatban valójában a részvételtől való kizárással párhuzamosan használják.

A fentiekén túlmenően kijelenthető, hogy a szegénységkezelés kapcsán általunk kulcsfontosságúnak vélt átváltási tényezők teljesen kimaradnak az antiszegregációs tervek többségéből. A dokumentumok gyakorlatilag egyáltalán nem foglalkoznak azzal, nem részletezik azt, hogy adott (például oktatási, munkaerő-piaci) program (eszköz) milyen feltételek mellett eredményezhetné a tényleges lehetőségek (képességek) halmazának bővülését az érintettek számára. Nincsenek elemezve tehát az átváltási tényezők és így az sem, hogy az eszközök hogyan válhatnak képességekké, így nyilvánvalóan az sem, hogy mit lehetne ezekkel az átváltási tényezőkkel kezdeni. (Ez alól csupán Hódmezővásárhely programja a kivétel, amely az oktatás tekintetében felveti e kérdéseket).

Szembetűnő továbbá a tervek „óvatossága”. A tervek olyan beavatkozási pontokat azonosítanak és olyan általános megfogalmazásokat használnak, amelyek alá szinte bármilyen elérhetőnek tűnő tevékenység, projekt besorolható a jövőben. Ennek következménye, hogy amennyiben az az antiszegregációs tervek célja, hogy azok pályázati pénzek hatékony bevonzóivá váljanak, erre legtöbb esetben alkalmasnak bizonyulhatnak. Kérdéses azonban, hogy ez a szemlélet alkalmas-e hatásos helyi antiszegregációs és szegénységkezelési programok kidolgozására. Ahogyan arra Pécs antiszegregációs programjában explicit utalást is találtunk, a projekt alapú tervezés eleve problematikus lehet a szegregáció elleni küzdelemben, és nem feltétlenül az eredeti célt segíti elő hosszú távon, még ha ez is lenne szándéka.

Különösen nehezé teszi az óvatos és általános megfogalmazások használata a tervek képességszemlélet alapján történő értékelését. Ahogyan azt az indikátorok kapcsán a tanulmányban részletesen is bemutattuk: a képességszemlélet pluralista jellegéből fakadóan a képességek bővülésével kapcsolatban nagyon nehéz ítéletet alkotni általános megfogalmazások, kvantitatív adatok alapján. Az egyes beavatkozások képességszemlélet-alapú értékeléséhez ezeket mindenképpen ki kellene egészíteni mélyebb, kvalitatív jellegű elemzésekkel. Ez pedig a tervekben nem történik meg.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a hazai megyei jogú városok antiszegregációs terveinek információs bázisa túlságosan szűk. Azokból rendre hiányoznak lényeges, a szegénységhez kapcsolódó okok és következmények mélyebb megértést elősegítő információk. Ez vélhetően komoly korlátként jelenik meg a szegregáció és szegénység problémáinak kezelése kapcsán – amennyiben a tervekben foglaltak megvalósításra kerülnek.

Felhasznált irodalom

- Alkire, S. (2007): Why the capability approach? *Journal of Human Development*, 6, 1, pp. 115–135.
- Alkire, S. – Qizilbash, M. – Comim, F. (2008): Introduction. In Alkire, S. – Qizilbash, M. – Comim F. (eds): *The capability approach*. Concepts, measures and applications. Cambridge University Press. Cambridge, pp. 1–25.
- Aschauer, W. – Málóvics Éva (2012): Az érdemtelen szegénység, mint társadalmi viszony. *Competito*, 11, 2, pp. 43–60.
- Babbie, E. (2008): *A társadalomtudományi kutatás módszertana*. Balassi, Budapest, pp. 350–380.
- Bajmócy Z. – Gébert J. (2014): Arguments for deliberative participation in local economic development. *Acta Oeconomica*, 64, 3, pp. 313–334.
- Bajmócy Z. – Gébert J. – Elekes Z. – Páli-Dombi J. (2016): Beszélünk a részvételről... Megyei jogú városok fejlesztési dokumentumainak elemzése az érintettek részvételének aspektusából. *Tér és Társadalom*, 30, 2, pp. 45–61.
- Clark, D. A. (2005): The capability approach: Its development, critiques and recent advances. *Department of economics*, University of Oxford, www.gprg.org/pubs/workingpapers/pdfs/gprg-wps-032.pdf. Letöltve: 2015. 02.02.

- Crocker, D. A. – Robeyns, I. (2010): Capability and agency. In Morris, C. W. (ed.): *Amartya Sen Cambridge Companion to Philosophy*. Cambridge University Press. New York, pp. 60–90.
- Európai Bizottság (2010): *Európa 2020. Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája*. A bizottság közleménye, Brüsszel.
- Gaspar, D. (2007): What is the capability approach? Its core, rationale, partners and dangers. *The Journal of Socio-Economics*, 36, 3, pp. 335–359.
- Haushofer, J. – Fehr, E. (2014): On the psychology of poverty. *Science*, 344, 6186, pp. 862–867.
- Hausman, D. – McPherson, M. (1996): *Economic analysis and moral Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Juhász J. – Bajmócy Z. – Gébert J. – Málóvics Gy. (2015): Szegénység, képességek, lehetőségek. Szegénységkezelési szempontok Amartya Sen elméletének tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 62, 5, pp. 544–564.
- Ladányi J. (2005): *Szociális és etnikai konfliktusok*. Tanulmányok a piaccgazdasági átmenet időszakából (1987–2005.). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Lockwood, D. (1964): Social integration and system integration. In Zollshau, K. G. – Hirsh, H-W. (eds): *Explorations in Social Change*. Houghton Mifflin. Boston.
- Lund, C. – Breen, A. – Flisher, A. J. – Kakuma, R. – Corrigall, J. – Joska, J. A. – Swartz, L. – Patel, V. (2010): Poverty and common mental disorders in low and middle income countries: A systematic review. *Social Science & Medicine*, 71, 3, pp. 517–528.
- Málóvics Gy. – Mihók B. – Pataki Gy. – Szentistványi I. – Roboz Á. – Balázs B. – Nyakas Sz. (2014): Részvételi akciókutatással a társadalmi kirekesztés ellen: egy szegedi példa tanulságai. *Tér és Társadalom*, 28, 3, pp. 66–83.
- Mani, A. – Mullainathan S. – Shafir E. – Zhao J. (2013): Poverty Impedes Cognitive Function. *Science*, 08, pp. 976–980.
- NFGM (2012): *Városfejlesztési Kézikönyv*. Második, javított kiadás. Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium, Területfejlesztésért és Építésügyért Felelős Szakállamtitkárság, Budapest.
- Nussbaum, M. C. (2011): *Creating capabilities: The human development approach*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
- Peterson, C. – Maier, S. – Seligman, M. E. P. (1993): *Learned helplessness: A theory for the age of Personal control*. Oxford University Press, New York.
- Robeyns, I. (2005): The capability approach: A theoretical survey. *Journal of Human Development and Capabilities*, 6, 1, pp. 93–117.
- Robeyns, I. (2006): The capability approach in practice. *The Journal of Political Philosophy*, 14, 3, pp. 351–376. o.
- Ruggeri Laderchi, C. (1997): Poverty and its many dimensions: The role of income as an indicator. *Oxford Development Studies*, 25, 3. pp. 345–360.
- Sen, A. K. (1995): *Inequality reexamined*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Sen, A. K. (2003): *A fejlődés mint szabadság*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

- Sen, A. K. (2008): Capabilities, lists, and Public reason: Continuing the conversation. *Feminist Economics*, 10, 3, pp. 77–80.
- Sen, A. K. (2012): The reach of social choice theory. *Social Choice and Welfare*, 39, 2–3. pp. 259–272.
- Shekhawat, P. S. (2011): Positive Psychology and Amartya Sen: From capabilities to Well-being. *Amity Journal of Applied Psychology*, 2, 1, pp. 69–72.
- Smith, S. C. – Todaro, M. P. (2012): *Economic development*. Addison-Wesley, Boston.
- Unwin, T. (2004): Beyond budgetary support: Pro-poor development agendas for Africa. *Third World Quarterly*, 25, 8, pp. 1501–1523.
- Vohs, K. D. (2013): The Poor's Poor Mental Power. *Science*, 341, 6149, pp. 969–970.
- World Bank (2015): *World Development Report: Mind, Society and Behaviour*. World Bank Group, Washington.